

Б. ГРАКОВ

(Москва)

ЧИ МАЛА ОЛЬВІЯ ТОРГОВЕЛЬНІ ЗНОСИНИ З ПОВОЛЖЯМ І ПРИУРАЛЛЯМ В АРХАІЧНУ І КЛАСИЧНУ ЕПОХИ?

(До питання про сухопутний торговельний шлях через Скіфію за Геродотом)

Питання про торговельний шлях з Північного Причорномор'я на схід в країну ісседонів не одного разу розглядувано в спеціальній літературі, однаке єдиної думки у ньому не встановлено. Розглядаючи окрему, вужчу тему з цього питання я обмежуся тільки вказівкою на основні з існуючих думок. Але насамперед я дозволю собі навести те, що каже з цього приводу сам Геродот; не для того, щоб нагадати давно вже відоме, а тільки з метою висловити своє розуміння Геродотової концепції.

Геродот в розділах 17—27 IV книги описує ітинерарій купців від Ольвії в країну аргіппеїв. Мимохідь він перелічує племена, що населяли землі по цьому шляху. Спочатку треба від Ольвії, яку Геродот зве *τὸ Βορρὰδενείτων ἐπιβόριον* (розділ 17), переправитись через Дніпро в країну скіфів-хліборобів, що живуть до річки Пантікапа (розділ 18). Далі живе плем'я андрофагів, перше нескіфське плем'я на шляху на північ. Чи треба на шляху до ісседонів перетинати їх країну — неясно, очевидно, ні, бо вона не виміряна днями шляху. Зате на схід від хліборобів відзначені скіфи-кочовники. Землі їх лежать в напрямі до сходу на 14 днів шляху за країною скіфів-хліборобів, до річки Терроса. Я не маю наміру висловлювати у цій роботі окремих і відмінних від більш-менш усталених думок про Геродотову географію Скіфії. Але про локалізацію річки Терроса доведеться сказати, що це може бути, найімовірніше, Молочна. Тут я цілком приєднуюсь до Ф. Брауна і його аргументації, висловленої в праці „Разыскания в области гото-славянских отношений“. Такого ж погляду додержується і Міннз, звичайно, з певними застереженнями.

Останнього часу С. А. Семенов-Зусер знову висловився за те, що Геррос, — це, мабуть, Конка. Його аргумент: „Ріка на схід від Дніпра — теперішня Конка“¹. Але й Геррос — Молочна лежить на схід від Дніпра. Конка, звиваючись, то впадає в Дніпро, то виходить з нього, ніде не відходячи від нього далі, як на кілька кілометрів, і становлячи друге його русло. Тим часом від Дніпра в напрямі за Пантікап (сучасний Інгулець) Геррос лежить на 14 днів шляху. Отже, ніяк не можна ототожнювати Геррос з Конкою, хоч в якому напрямі виміряти ці 14 днів. За Герросом, очевидно, по цьому шляху живуть царські скіфи (розділ 20). Саме такому

¹ С. А. Семенов-Зусер, Скіфи-кочовники на території північного Причорномор'я, Наукові записки Харківського державного педагогічного Інституту, 1939, № 1, с. 165.

шляхові відповідають і чотирнадцять днів путі, бо одразу ж за тим говориться про землю царських скіфів до гір Таврики, тобто десь у нижній течії ріки Герроса—Молочної їх кочів'я займали обидва береги названої річки. Через землю царських скіфів шлях ішов до Танаїсу і далі за цю річку. Правда, Геродот не вказує цього шляху чи його обчислення і тільки мимохідь спиняється на меланхленах, які живуть на північ від царських скіфів. Це — другий після андрофагів народ по дорозі купців.

За Танаїсом на 15 днів шляху йде країна савроматів. Цю землю Геродот називає нескіфською. Вище від савроматів... живуть будини (розділ 21). За будинами — пустеля на сім днів шляху на північ. За ними і за пустелею „*ἀποκλίνονται μᾶλλον πρὸς ἀπληρώτην ἀνεμὸν νέμονται θυσσαρέται*”. Вага в тому, що мова йде про відхилення шляху на схід. Поряд (без ближчого означення) вміщені іїрки. Далі, відхиляючись на схід, шлях іде знову до скіфів, які відокремились від основної маси царських. Рівнина закінчується і починається кам'яниста і нерівна країна. „*Διεξελθόντι δὲ καὶ τῆς τοῦ χειρὸς χύσης πολλὸν οἰκέουσι ὑπὸ ὄρεων ὑψηλῶν ἀνθρώποι λεγόμενοι εἶναι πάντες φαλακροὶ ἐκ γενετῆς γινόμενοι...*” (розділ 23). Це — аргіппеї.

Особливо важливий розділ 24. Наводжу його в своєму перекладі: „Аж до цих плішивих значна частина країни відома всебічно („*πολλὴ περιφανείη*”) так саме, як і народи по цей бік від них. Бо деякі з скіфів ходять до них; у них нетрудно розпитати (про це), а також і в греків з гавані Борисфену і з інших понтієських гаваней. Ті з скіфів, які постійно до них приходять, ведуть свої справи з допомогою семи перекладачів“.

Далі за горами — країна казок, де живуть козлоногі люди, що сплять по шість місяців. Але на схід від аргіппеїв країна відома: там живуть ісседони. Від них на північ живуть аримаспи, які крадуть золото у грифів (111, 116 і IV, 27).

Що це опис шляху, видно з термінології, яку вживає Геродот. Там, де йому відомо, він обчисляє відстань днями шляху („*ἡμερῶν... ὁδός*”). Початок цього шляху відзначається тим, що треба переправитись через Борисфен („*διβάντι τὸν Βορυσθένα*.” (розділ 18). Там, де треба звернути вбік, це відзначається дієприкметником „*ἀποκλίνονται*”. Щоб добратися до плішивих, треба перейти („*διεξελθόντι*”) нерівну й кам'янисту країну. Народи, перелічувані Геродотом, живуть один за одним, „вище“ один від одного („*κατ'ὑψθε*” і „*ὑπεροχῶδοι*”), тобто вглиб країни, ніби по шляху. Ці вислови, як і те, що скіфи ходять („*ἀπικνεύονται*”) і постійно ходять („*οἱ ἂν ἔλθωσι*”) до плішивих, прямо вказує, що шляхи йшли суходолом.

Дбайливі, нехай і за неточними чутками подавані, вказівки Геродота, де треба перейти річку чи трудну місцевість, де прямувати на північ, а де на схід, зв'язані, звичайно, з тим, що люди, які подавали йому ці відомості, добре знали цей шлях, знали, що шлях цей покручений і проходить через ряд племен і повз численні племена.

Чимало дослідників, останній з них R. Hennig² ладні вбачати серед тих, що ходили туди, не тільки скіфських, але й грецьких купців. У Геро-

² R. Hennig, Herodots Handelsweg zu den siberischen, Issedonen, Klio, 1935, H. III, s. 246.

дота немає, проте, на це прямої вказівки. В розділі 24 він тільки відзначає, що про країну до аргіппеїв і ісседонів можна довідатись не тільки від скіфів, але і від греків з Ольвії і інших причорноморських міст. Правда, Арістей ходив до ісседонів (розділ 13). Неясно, чи жили ісседони за горами від аргіппеїв. Сказано лише, що вони живуть на схід від ісседонів, і тільки.

Чи можна, базуючись на Геродотовім тексті, говорити, як R. Hennig, що до високих гір Геродота „die meisten Händler von Pontus nur vorzudringen, während der Verfasser der Arimaspeia sie noch überschritt“?

Греки ще до Геродота і, можливо, до Арістея, час життя якого точно невідомий, знали ісседонів. Це видно із згадування їх Алкманом³, поетом першої половини VII сторіччя.

Доповненням до ітинерарію 17—27 розділів є цікаве зауваження Геродота про гелонів. Це народ, який живе в місті Гелоні на землях будинів, говорить мішаною мовою, то скіфською, то еллінською, і поклоняється грецьким богам. Можливо, раніше, ніж половина V ст., коли Геродот був в Ольвії, грецькі купці, справді ходили цим шляхом, але Геродот не дає якоїсь певнішої вказівки на те, що так було в його часи. Я вважаю за найімовірніше, що там бували тільки скіфи, які приставляли східні товари в грецькі міста, а не греки.

У Геродота немає прямої вказівки, що ці зносини — зносини торговельні. Він не каже також, які чи звідки походили товари. І все ж, за мовчазною згодою, всі дослідники, що торкаються цієї теми, неминуче говорять про торговельний шлях, навіть про шлях караванний. Дехто з авторів, виходячи з загальних зауважень батька історії про мисливський побут ірків і будинів і про золото аримаспів, вбачає в товарах, які звідти привозилися золото і хутро. Та й чим, справді, крім торгівлі, могли цікавитись греки з припонтійських міст, які через скіфів дізнавалися про ці далекі краї? Самі скіфи, і то не всі, а тільки деякі, ходили туди в якихось справах і користувалися перекладачами. Ці справи не були стосунками володарів і данників: Геродот раз у раз підкреслює — і в ітинерарії і в опису походу Дарія — незалежність задонських племен, починаючи з савроматів, від царських скіфів.

Отже, ці зносини в основі повинні були полягати в торгівлі.

За реальність усього цього шляху, при всіх неясностях і плутаності звісток, що їх дістав автор через другі руки і за переказами „*ἀλλ' ὅσοι μὲν ἤμεις ἀπὸ γέρας ἐπὶ μακρότατον οἰοί τε ἐυνόμιστα ἀκοῆ ἐξικέσθαι, πᾶν εἰρήσεται*” (розділ 16), промовляє і збіг числа народів, що трапляються на шляху, і не говорять по-скіфському, з числом семи перекладачів, потрібних для цього шляху. Ці народи — андрофаги, меланхлени, савромати, будини, фіссагети, ірки, аргіппеї. Можливо, з них треба виключити савроматів, мова яких була близька до скіфської, тоді сьомий перекладач потрібний був для ісседонів. Можуть вказати, що андрофаги жили вбік від цього торговельного шляху, але в такому разі не слід забувати про гелонів, що жили на землях будинів, про яких Геродот міг забути так само, як забув він про Волгу, що лежить на цьому шляху, куди простував цей шлях. Чи йшов він, як гадав Томашек, до Тариму,

³ В. В. Латышев, *Scythica et Caucasica*, 1, с. 261.

чи до Уралу і Алтаю, як гадає тепер більшість істориків? А втім, забувши про велику російську ріку в опису шляху, що інше, крім Волги, мав Геродот на увазі, говорячи про рукав Араксу, який виливається в Каспійське море по відкритій місцевості (*δια κ. Αραξου*" I, 202)?

Для гелонів, однак, навряд чи потрібний був перекладач, якщо вони, дійсно, говорили скіфською і грецькою мовами. Але, на мою думку, не треба усувати з цього переліку андрофагів. Купці могли провадити торгівлю і з тими племенами, які жили і трохи вбік від шляху ісседонів. Я вважаю за найімовірніше, що сім перекладачів на цьому торговельному шляху були потрібні для андрофагів, меланхленів, будинів, фіссагетів, ірків, аргіппеїв і ісседонів.

При всій казковості і неясності оповідань Геродота про Скіфію, його шлях реальний в основному, його відомості дихають живим життям далеких степів. Томашек правильно каже, що в часи Геродота глибина наших степів відома не гірше, ніж у часи Птолемея і Арріана⁴. Дійсно, до початку пересування сарматів степ стабілізувався століть на три, з кінця VII і до III сторіччя. До часу ж Страбона землі на північ і схід від Танаїсу заселяли кочовники, які не пускали туди іноземців; отже, були відомі тільки гирла цієї ріки (Strabo, XI, 2,2—*Scythica et Caucasica*, I, с. 130).

Як ми побачимо нижче, є цілком конкретні археологічні докази того, що в добу панування в Заволжі племен, сучасних еллінізмові, в тих країнах на деякий час почав перемагати іранський імпорт, який ішов, мабуть, через Середню Азію. Це цілком відповідає наведеним вказівкам Страбона. Немає ніяких ознак проникнення туди товарів, які могли б бути з певністю відзначені, як ознаки причорноморського імпорту, крім намиста, товару, місця вироблення якого не можна назвати з достатньою певністю. Нехай навіть цей імпорт грав якусь роль: він не мав будь-якого інтенсивного характеру.

Звичайно, окремі райони поширення скіфо-сибірського звіринного стилю відрізняються між собою і сюжетами і деталями стилізації. Не зважаючи на це, в них так багато спільного, що взаємовплив окремих провінцій цього стилю не підлягає запереченню. Тому неминуче райони Скіфії зв'язуються щодо цього і з ананьїнською культурою, і з скіфоподібною культурою Заволжя і Приуралля, і з мінусінською могильною культурою. Цей зв'язок часто наводять, як один із доказів існування в дійсності відзначуваного Геродотом шляху.

Не меншу роль в цьому розумінні грає поширення з скіфських степів України форм зброї (акінаків, наконечників стріл, списів) і, можливо, бронзових казанів. Особливим прихильником цієї думки в останніх часах є А. М. Тальгрєн⁵. По суті його версію бере R. Hennig у згадуваній вище статті. У цього останнього загалом чисто компілятивна стаття підкріплюється, як тільки йдеться про археологічну аргументацію, лише посиланням на окремі рядки Тальгрєна і Еберта в *Reallexikon der Vorgeschichte*. Висловлювань в такому дусі дуже багато, і на них я більше

⁴ W. Tomaschek, Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden. Sitzungsberichte d. Ak. d. Wiss., 117 Band, Wien, 1889, S. 1.

⁵ A. M. Tallgren, L'époque dite d'Ananino, p. 179.

не спинятимусь. Я особисто вважаю, що близько схожі форми звіриного стилю і зброї пройшли в Заволжя, Приуралля і Сибір шляхом усяких жвавих зносин, зокрема і торговельних. Але зносили ці могли провадитися всередині Скіфії, могли обходитися без неперервного й уторованого торговельного шляху від Ольвії до Уралу. Оповідання Геродота достовірне, але в ньому лишаються нез'ясовані кілька пунктів, які стосуються до самого Причорномор'я, до Ольвії і до ролі греків на цьому торговельному шляху.

Вище вказано, що ольвіополіти, за словами Геродота, були добре поінформовані про цей шлях від скіфських купців, які досягали країни аргіппеїв. Але чи означає це, що їх товари йшли туди? Бож, хоч який великий був импорт товарів через Ольвію в архаїчний і класичний часи, нетрудно переконатися, що навіть Дніпром він не йшов за межі поширення скіфської культури. Окремі речі, на зразок тих, які трапляються по городищах дьяківської культури і датуються часом до-елліністичних вічкстих намист, могли походити і з інших міст Причорномор'я, вони надто невиразні. Та й саме з IV ст. весь теперішній український степ підпав під сильну комерційну залежність від Пантикапея. Шляхи поширення товарів з Боспору зовсім не збігаються з шляхом Геродота, а заволзько-уральські степи стали в цей час місцем торговельної експансії Ірану і відрізняються від українського степу розвитком самостійної прохорівської сарматської культури, дуже слабо зв'язаної з Причорномор'ям, навіть з Боспором.

Іншим разом я сподіваюсь показати, що в елліністичну епоху, всупереч твердженням М. І. Ростовцева, шлях через прикаспійські степи був тимчасово майже зовсім закритий для чорноморських, навіть боспорських товарів. Моє твердження базується на даних розкопів останніх двох десятиріч у басейні обох великих річок, що впадають у Каспій.

М. І. Ростовцев, а слідом за ним М. Еберт і А. М. Тальгрэн, базують свої висловлювання на неправильній хронологічній оцінці могил скіфського типу в цих краях. Я вважаю, що в працях з цього приводу небіжчика П. Д. Рау і моїх ці дати обгрунтовані твердо і знижені датування А. М. Тальгрена не мають під собою будь-яких серйозних підстав. Рау довів ранню їх дату (VII—VI століття до нашої ери) ґрунтовним дослідженням наконечників стріл. Я базувався на інших, досить твердо датованих речах скіфського вжитку і на основних лініях розвитку місцевого звіриного стилю.

А. М. Тальгрэн у статті „Portable Altars“⁶, присвяченій кам'яним блюдам чкаловсько-куйбишевського степу, відносить їх, а тим самим і всю „скіфську“ культуру краю, до якої вони належать, до 400—200 рр. до нашої ери, базуючись на аналогіях з речами „of the local Bronze Age“. Це в принципі цілком помилково. В скіфській культурі „переносних вівтарів“ — повний розквіт залізної індустрії.

А. М. Тальгрэн під місцевим бронзовим віком розуміє припізнілу в своєму розвитку бронзу Півночі і Сибіру, відриваючи для своєї хронології кам'яні блюда від їх похоронних комплексів і тим самим позбавляючи свої висновки всякої солідної бази. Даремно скаржитися він, що нечисленні грецькі речі, знайдені в чкаловських могильних похованнях

⁶ ESA, XI, Helsinki, 1937, с. 64 і далі.

цієї культури, не надаються точному датуванню. Кількома сторінками вище⁷ він приймає моє визначення однієї з могили Елга, як грецького архаїчного люстра, довільно датуючи її часом від 600 по 400 рр. до нашої ери і додавши до своїх слів посилання на мою роботу про блюменфельдську знахідку 1925 р. Тим часом я точно вказую, що люстра з барсом на ручці, зустрінуті під Бузулуком і Орськом, належать за точною датою Ольвійських комплексів не до трьох віків зразу, а до рубежа VI і V сторіч до нашої ери⁸.

Саме ці люстра допоможуть нам виявити, чи йшли ольвійські товари геродотовим торговельним шляхом. Тільки грецькі товари ольвійського походження чи ті, які йшли переважно через Ольвію, а можливо й ті чи інші місцеві скіфські вироби, пов'язані з територією, залежною від цього міста в торговельному відношенні, можуть довести не тільки участь Ольвії в торгівлі по цьому шляху, але й указати, чи далеко і в які саме країни проходили її товари. Така постановка питання потрібна тому, що шлях, описаний у батька історії, йде від Ольвії, і оповідання про нього Геродот чув саме в Ольвії.

Мова йтиме не про знахідки нових речей, а про усвідомлювання старих, відомих раніше, для уточнення старої і теж загальновідомої теми.

Люстра, про які йде мова, становлять певну серію в групі бронзових люстер, які зустрічаються на нашій території. Головні ознаки цієї серії сходять до таких. Люстра ці мають значну довжину — до 35 см. Вони вилиті з цілого куска металу в двобічній формі. Диск з одного боку має борт однакової з ним товщини, висотою до 0,5 см, який підвищується вертикально над площиною диска. Люстровою, судячи з полірування, є поверхня без борта. З того боку, що на ньому є борт, ручка має трилопатову широку базу; сама вона плоска і пряма і має поздовжні канелюри числом від 3 до 7. Кінчається вона скульптурною окраскою у вигляді фігурки стоячого барса, зробленого то майже до невпізнаності схематично, то детально, чи баранячої голови, чи, зрідка, лежачого звіра: оленя, лосихи чи кабана. Цікаво при цьому, що фігури звірів трактовані частково в грецькому, частково в скіфському стилі.

Одність фактури і орнаментальних мотивів вказує на виробництво таких люстер. Те, що люстра прикрашались іноді мотивами в скіфському звіриному стилі, не дивно, бо виготовлення речей в цьому стилі в Ольвії — явище звичайне.

Б. В. Фармаковський⁹ пише, що форма цих люстер чисто грецька, і переконливо зіставляє деяких із зображених на них звірів з архаїчними іонійськими статуетками. Сам Фармаковський приєднується до І. Гампеля, який припускав, що ці люстра вироблялись у грецьких містах побережжя Чорного моря, і стверджує це великою кількістю знахідок в Ольвії і поодинокими знахідками на Північному Кавказі.

Працюючи в 1926 р. в Ермітажі, в ольвійських знахідках я міг нарахувати досить велике число люстер, які належать саме до вказаної серії і закінчуються вгорі або детальним зображенням барса, або його схематичним відтворенням, або голівкою барана. В Ольвії таких люстер знай-

⁷ ESA, XI, с. 60.

⁸ ESA-III. Helsinki, 1926.

⁹ МАР, вип. 34, с. 27.

дено найбільше. На жаль, я не поділив тоді занотовані люстра на ті, що детально відтворюють барса, і на ті, що його схематизують, а згодом уже не повертався до них. Однак, я можу твердити, що обидва ці типи барса в Ольвії є. Мені відомі звідти чотири люстра з барсом, одне з них — з лежачою фігурою лосихи в скіфському стилі в основі ручки¹⁰. Одно-типових люстер з головою барана там чотири, і два — з головою барана і фігурою лежачого оленя скіфського стилю в основі ручки.

Я особисто тільки почасті міг ознайомитись з грецькою керамікою, яка супроводить ці люстра. Вона іонійська або пізня коринфська, самоська й чорнофігурна іонійська і аттицька. Те, чого я не міг особисто бачити, люб'язно переглянула й описала для мене Є. О. Прушевська. Люстра з барсом і баранячою головою виразно належать, за цими даними, до часу з другої третини VI сторіччя до кінця першої чверті V сторіччя до нашої ери.

Через те, що в похованнях інших північночорноморських міст ці люстра, скільки мені відомо, зовсім не трапляються, вважаю за можливе категорично твердити, що вони є виробами майстерень Ольвії. Було б зовсім неймовірно, щоб, будучи виробом Пантікапея чи одного з міст Таманського півострова, ці люстра не зустрілися там. Те, що три люстра знайдено на Північному Кавказі, слід пояснити імпортом з Ольвії або через Боспор або навіть через степовий шлях, який звичайно мав різні бічні відгалуження.

Географічне поширення цих люстер дає ще важливішу картину. Вони знайдені в таких місцевостях: на Угорщині, за Гампелем, люстер з барсом знайдено два; в Семиградді, за Гампелем і М. Роска¹¹ — три. Люстер з баранячою головою знайдено в Семиградді, за тими ж авторами¹² — два.

В межах СРСР таких люстер трохи більше. Не рахуючи згадуваних уже ольвійських знахідок, знайдено ще кілька примірників на Україні.

Люстра з барсом походять: з нижньої правобережної Наддніпрянщини (збірка П. О. Бурачкова в Державному історичному музеї) і звідкись з околиць Ромен (збірка Бобринського)¹³.

З люстер з голівкою барана одне знайшов Бобринський поблизу Смили в могилі № XXVIII, а друге знайдене в Західній Україні поблизу с. Сапогова¹⁴.

Хоч і нерівномірний, такий поділ знахідок в районах, які, безперечно, мали зносини з Ольвією, ще більше зв'язує ці люстра з місцем їх виробництва. В той час, до якого, без сумніву, належить уся серія цих люстер в північно-західному куті Чорного моря Ольвія була найпотужнішою з торговельного погляду колонією. Те, що на самій Україні ці люстра, крім Ольвії, трапляються не дуже часто, що число їх менше, ніж у Семиградді

¹⁰ МАР, 34, табл. X, 2 з Нальчика, збігається з ольвійським.

¹¹ J. Hampe l, *Skythische Dänkmäler in Ungarn*, 1895, рис. 26. і M. von Roska, *Der Bestand der skythischen Altertümer Siebenbürgens*, ESA, 1937, XI, с. 179, рис. 17, 18 і 20, два — з зображенням оленів в основі ручки. Пор. А. А. Бобринський, *Кургани близ местечка Смелы*, III, СПб, 1901, с. 69.

¹² J. Hampe l, вказаний твір, рис. 3; M. v. Roska, вказаний твір, с. 176, рис. 15 і с. 179, рис. 19. Перше з них з фігуркою оленя в основі ручки. Пор. А. А. Бобринський, вказаний твір, с. 70.

¹³ А. А. Бобринський, вказаний твір, I, с. 114; III, с. 68 і рис. 17, табл. XI, 3.

¹⁴ Там же, III, с. 69 і 70 і т. I, табл. VIII, 3, с. 100 і 114.

й Угорщині, при великій їх кількості в самому місті, пояснюється, звичайно, тільки археологічною випадковістю, з одного боку, і недостатньою публікацією здобутих матеріалів, з другого. Ймовірно, що такі люстра виявляться в збірках українських музеїв.

Ще цікавіша картина розподілу подібних люстер на схід від України. Тут нібито позначається дві області їх виявлення. Одна — на Північному Кавказі, друга — в Заволжі і на степовому Приураллі.

Люстра з барсом на навершку і з зображенням лежачої лосихи в основі ручки знайдено на Таманському півострові в 1911 р. і Д. Я. Самоквасовим під П'ятигорськом¹⁵. В Нальчику знайдено люстро з формованими в більш грецькому характері фігурами тварин: наверхок зображує фігуру лежачого лева, а в основі ручки лежить кабан¹⁶. Нарешті О. О. Бобринський вказує на знахідку люстра з барсом з кол. Олександрівського повіту Ставропольської губернії¹⁷.

Цим не обмежується поширення таких люстер. Вони заходять на північ по Волзі і Уралу. Тут їх знайдено небагато, але це не заважає зробити деякі обережні висновки. На правобережній Волзі, в урочищі Улан-Ерге поблизу Астрахані знайдено люстро з голівкою барана¹⁸ (рис. 2). Ця

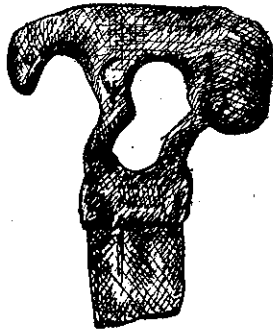

Рис. 1. Ручка бронзового люстра з могили Елга Бузулукського району (Ермітаж. з колекції Нефедова). $\frac{2}{3}$ нат. вел.
Fig. 1. Manche de miroir en bronze, provenant de tombeau Elga, arrond. Buzuluk (Ermitage, Coll. Nefedoff). $\frac{2}{3}$ gr. nat.

знахідка входить в область нижньоволзьких „скіфських“ могил. Нарешті, відомі дві знахідки люстер з барсами з Бузулукського і Орського районів. Обидва люстра належать до типу з схематизованою фігурою барса. Одно з них (тільки верх ручки) знайдено в могилі Елга кол. Бузулукського повіту і надійшло в збірку Нефедова (рис. 1). Дуже пошкоджена ручка побувала на вогні і в опису Нефедова названа ручкою кинджала, а барс перетворився в курдючну вівцю¹⁹. Але вже О. А. Спіцин повідомив О. О. Бобринського, що це ручка люстра, і звір без вужчого визначення

¹⁵ Д. Я. Самоквасов, Каталог древностей, табл. III, 2; А. А. Бобринский, вказаний твір, III, с. 68 і Б. В. Фармаковский, вказаний твір, с. 27, табл. X, 2.

¹⁶ Б. В. Фармаковский, вказаний твір, с. 27, табл. X, 3.

¹⁷ А. А. Бобринский, вказаний твір, с. 68 і 69, рис. 18.

¹⁸ ОАК, 1904, с. 133, зберігається в ГИМ; ESA, III, 1928, с. 50.

¹⁹ Ф. Д. Нефедов, Отчет об археологических исследованиях в южном Приуральи, МАВГ, III, с. 37; ESA, III, с. 57; А. М. Tallgren, ESA, XI, с. 62 і 63, рис. 16 а.

був віднесений до категорії хижаків²⁰. Характерно для манери М. І. Ростовцева, який не вдавався звичайно в деталі окремих описуваних ним знахідок і часто довіряв сумнівним описам, що він вважав зображену тварину за „вівцю чи барана“²¹. Другий екземпляр люстра з зображенням схематизованого барса знайшов Назаров при розкопках в урочищі Біш-уба поблизу Орська (рис. 3). Воно нічим не відрізняється від звичайних оль-

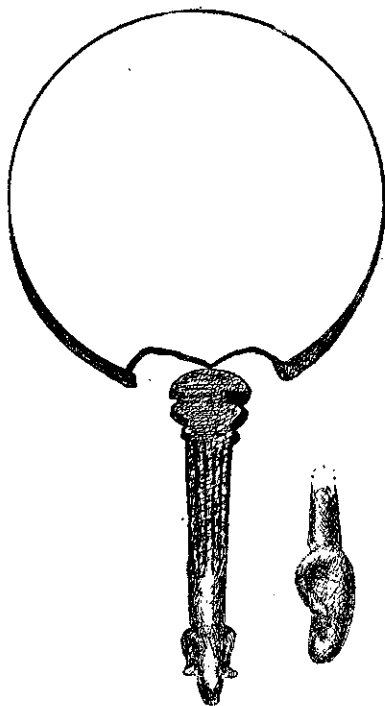

Рис. 2. Бронзове люстро з Улан-Ерге біля Астрахані (Державн. Істор. Музей в Москві). $\frac{1}{4}$ нат. вел.

Fig. 2. Miroir en bronze de Oulan-Erghé près d'Astrakhan (Musée Historique à Moscou). $\frac{1}{4}$ gr. nat.

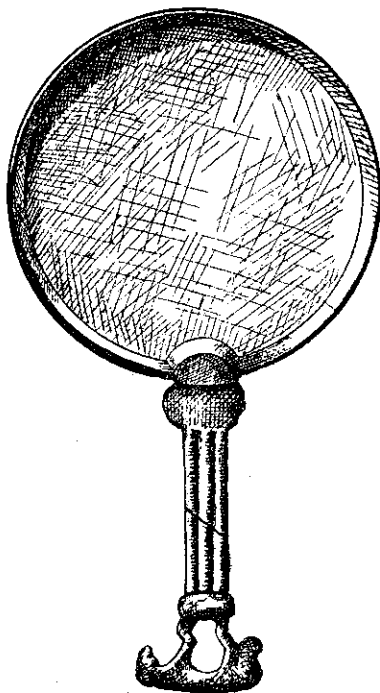

Рис. 3. Бронзове люстро з могили в ур-Біш-Уба Орського району (Держ. Історичний Музей в Москві). $\frac{1}{4}$ нат. вел.

Fig. 3. Miroir en bronze, provenant de tombeau dans localité Bis-Uhba, arrond. Orsk (Musée Historique à Moscou). $\frac{1}{4}$ gr. nat.

війських люстр цього типу, з трилопатевою основою ручки. Це люстро дуже важливе тим, що воно входить до складу багатого інвентаря жіночої могили, за обрядом цілком типовою для поволзько-уральської „скіфської“ культури. Воно, очевидно, ввійшло в побут і відповідало смакові мешканки далекого від Ольвії Приуралля²².

²⁰ А. А. Бобринский, вказ. твір, III, с. 68.

²¹ М. И. Ростовцев, Скифия и Боспор, с. 603. В німецькому виданні цієї праці і в Тальгрена в ESA, XI, с. 62 (за мою статтю в ESA, III), визнано, що ця ручка звичайного люстра ольвійського типу.

²² Див. повідомлення Харузина в Известиях общества любителей естествознания, антропологии и этнографии при Московском университете, LXVIII, с. 298, з рисунками; М. И. Ростовцев, МАР, вип. 37, с. 30; ESA, III, с. 51 і 52.

Отже, виявляється, що нечисленні люстра, які, на мій погляд, безперечно походять з Ольвії, все таки розсіяні в напрямі торговельного шляху, який, за Геродотом, йшов на схід.

Є ще одна група виробів, яка дає змогу простежити проникання товарів з Ольвії ще далі на північний схід. Це речі не грецького походження, в самій Ольвії вони майже не ввійшли в ужиток, але є підстави зв'язувати їх з районом Ольвії. Я маю на увазі своєрідні хрестоподібні бляхи, що вживалися як прикраса на ремінь при сагайдаку або як прикраса пояса. Вживання цього виробу вперше виявив небіжчик І. А. Зарицький у могилі Опішлянці на Харківщині²³, вдруге він трапився в Ольвії в розкопах Б. В. Фармаковського²⁴.

Як видно з розташування декоративних фігур тварин і з положення, в якому знайдено бляху в могилі Опішлянці, ці хрестоподібні бляхи були побудовані інакше, ніж сучасний хрест. Довга частина йшла вгору, короткі — вбоки і вниз. Я мав змогу досліджувати всі три бляхи в натурі: у кожній з них для просування ремня зроблено на зворотному боці по дві поперечних скобки, одна у верхній частині, друга — на перетині хрестовин.

Хрестоподібна бляха з Ольвії (рис. 4) прикрашена чотирма баранячими головами, трактованими, на думку видавця, цілком у грецькому архаїчному дусі. Хрестовина трактована у вигляді трьох орлячих голів, з круглим оком, крилоподібною восковицею і спіралью загнутим дзьобом в типово скіфському дусі. В середині хрестовини згорнута в кільце типова архаїчна скіфська пантера.

Хрест-бляха з Опішлянки (рис. 5) у верхній частині прикрашена фігурами трьох пантер, вправо одна під одною, хрестовина і її центр — чотирма згорнутими в кільце пантерами. Пантери обох блях трактовані однаково. Стилистична і функціональна спорідненість усіх трьох блях безперечна. Тотожність трактування пантер із славетною келермеською бляхою, особливо з декорацією хвоста і лап келермеської пантери, не лишає сумніву в їх стилістичній спорідненості і хронологічній близькості: обидві бляхи належать принаймні до початку VI сторіччя.

Третя подібна бляха походить з поховання могили № 2 у відомій групі коло села Вовківці на р. Сулі²⁵. Вона ближча до бляхи Опішлянки, але відзначається дуже грубою роботою. Вона декорована у верхній частині двома пантерами, одна під одною вліво, і нижче від них — більшим зображенням пантери вздовж цієї гілки хреста головою до перших двох. Хрестовина і її середина трактовані у вигляді чотирьох, звинутих в кільце пантер, які шматують якусь неясно змальовану тварину. Не зважаючи на грубість роботи, близькість її до бляхи з Опішлянки безперечна. Судячи з щоденника розкопів, бляха входила у склад прикрас кінської вуздечки і виконувала роль налобника.

Походження однієї з тих блях із Ольвії безсумнівне. Виходячи з трактування баранячих голівок, цілком імовірна можливість і виготовлення її в Ольвії. Дві інші бляхи знайдено в сфері торговельного впливу архаїчної Ольвії. Їх стилістична спорідненість очевидна. Хай навіть дві інші

²³ ESA, VII, с. 77, рис. 15.

²⁴ ОАК, 1905, с. 34, рис. 32 і Б. В. Фармаковский, МАР, 34, с. 28 і табл. XII, рис. 1 і 3.

²⁵ Ханенко, Древности Приднепровья, II, с. 7, 26, табл. XVI.

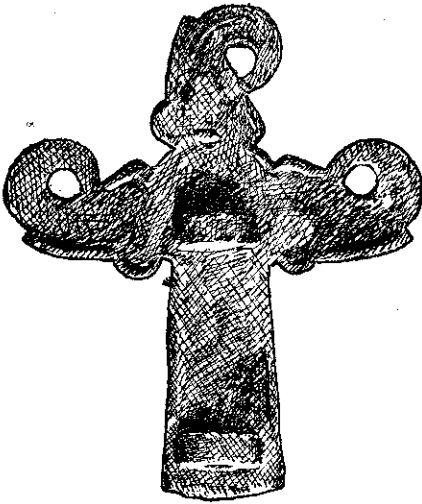

Рис. 4. Бронзова бляха з Ольвії (Ермітаж). $\frac{2}{3}$ нат. вел.
 Fig. 4. Plaque en bronze d'Olivia (Ermitage). $\frac{2}{3}$ gr. nat.

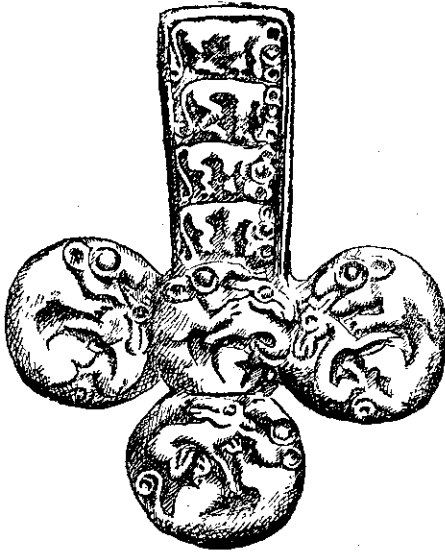
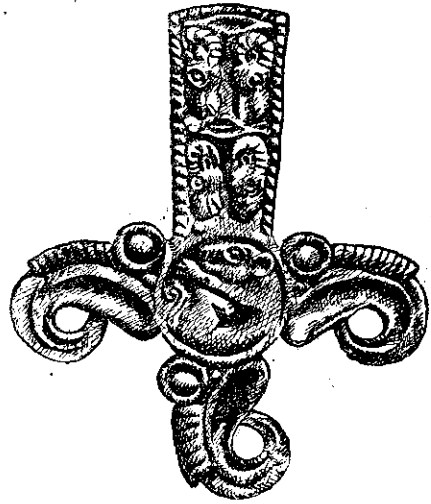

Рис. 5. Бронзова, обтягнена золотом платівкою бляха з могили Опішлянка на Харківщині (Держ. Історичний Музей в Москві). $\frac{2}{3}$ нат. вел.
 Fig. 5. Plaque en bronze revêtue d'or provenant de tombeau dit Opishljanka, départ. Charkiv). $\frac{2}{3}$ gr. nat.

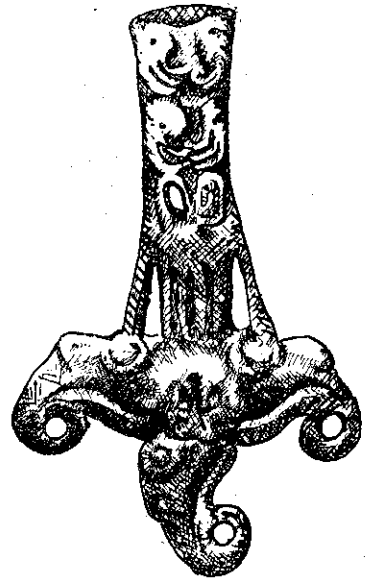

Рис. 6. Бронзова бляха з Угорщини (комітат Комаром). $\frac{2}{3}$ нат. вел.
 Fig. 6. Plaque en bronze (Hongrie, com. Komarom). $\frac{2}{3}$ gr. nat.

бляхи зроблені в самому степу, то прототип її взятий з Ольвії, і вона сама тільки становить ще один доказ раннього побутового синкретизму ольвіюполітів і скіфів.

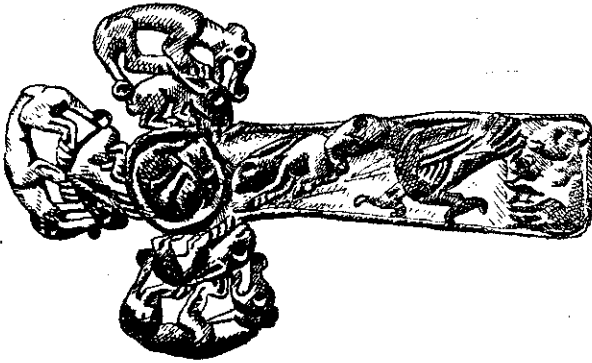
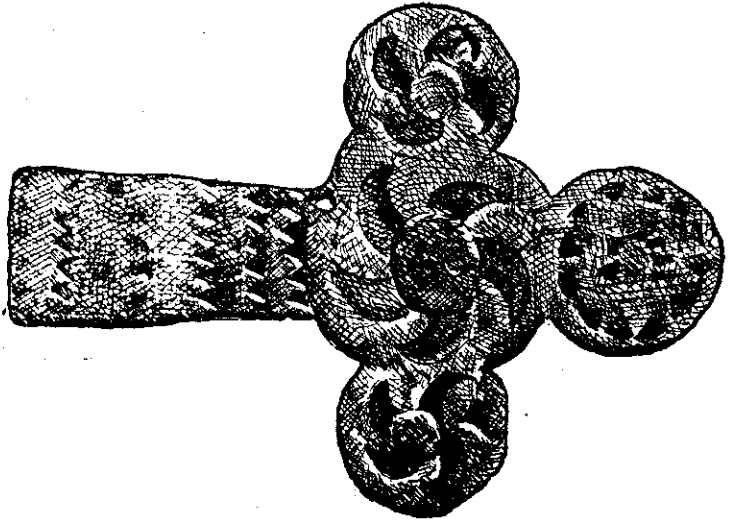

Рис. 7. Бронзова бляха з Угорщини (Комітат Мезолак). $\frac{2}{3}$ нат. вел.

Fig. 7. Plaque en bronze (Hongrie com. Mesolac). $\frac{2}{3}$ gr. nat

Рис. 8. Бронзова бляха з Зуевського моргильника. (Ермітаж). $\frac{2}{3}$ нат. вел.

Fig 8. Plaque en bronze provenant de la cimetièrre de Zujevo. (Ermitage). $\frac{2}{3}$ gr. nat.

Де в інших місцевостях відомі такі ж бляхи? Багато їх знайдено в Угорщині. Н. Феттіх опублікував їх звітні спочатку 5 екземплярів²⁶, потім ще раз повторив чотири з них, доповнивши чотирма новими²⁷. Всі ці бляхи за розміщенням частин і будовою, а також функціонально тотожні з українськими. Але за сюжетами і за стилізацією вони дуже різноманітні. В них аж ніяк не можна запідозріти виробів ольвійського

²⁶ N. Fettich, Beiträge zum Entstehungsproblem des altgermanischen. II. Stiles. Budapest, 1929, табл. XV—XVII.

²⁷ N. Fettich, Der Scythische Fund von Gartschinowo, Budapest, 1934, табл. IX—XIII.

циклу. Всі вони відзначаються малохудожньою роботою. В їх стилізації і художній техніці немає нічого, що дозволяло б бачити в їх звіриному стилі майстерну руку наддніпрянського художника. Зате їх наслідуваний і підлеглий характер очевидний і в формі і навіть у деталях. Дві бляхи особливо видають свою залежність від Скіфії на території УРСР. Це, по-перше, бляха з комітату Комаром (рис. 6). Вона цілком передає ольвійську бляху, — ті ж голови, але виконані грубо, той же звір — кільце в перерізі, який, проте, втратив усі деталі. Верхня частина декорована трьома парами схематичних голів, розміщених точнісінько так, як і на ольвійській блясі, але від баранячих голів і рогів лишилися самі контури.

Друга бляха з Мезолака (рис. 7) ближча до опішлянської і вовківецької. Хрестовина її подана трьома кільцями, але у вигляді сцен шматування хижаком зайця. У верхній частині збереглась одна пантера, що йде; вона зроблена досить грубо і більше схожа на ведмедя чи кабана. Тільки в перетині хрестовини ясно зберігся хижак у вигляді кільця, цілком подібний до українських прототипів.

Угорські речі явно викривають своє походження від українських блях, а наслідуванням цих останніх вказують, що саме в області Ольвії з'явився їх прототип. Подібно до того, як сюди йшли ольвійські люстри, власне ольвійської роботи, тут стали відомі і зразки одночасних їм ремінних блях; їх почали наслідувати, і вони увійшли тут в ужиток.

Щось подібне до цього можна припустити і для східного поширення люстер ольвійської роботи, хоч не в Поволжі і не на степовому Приураллі, але ще далі, в Зуевському могильнику ананьїнської культури. Скільки мені відомо з люб'язного повідомлення А. В. Збруєвої, серед добре знайомих їй древностей ананьїнської культури це єдиний екземпляр (рис. 8). Він, безперечно, місцевої роботи. Його геометричний орнамент у вигляді поперечних рядів зубців один над одним на верхньому відгалуженні хреста явно передає не розгаданих спершу пантер; хрестовина і її середина трактована у вигляді трьох кіл. В середньому таврі і бокових кінцях ясно видно кола з відходячими в сторони, ніби в обертальному русі язиками, в нижньому колі — 13-променева зірка, з променями у вигляді зубців. Ці кола, звичайно, передають незрозумілих майстрові звинutih в кільце пантер оригіналу. І тут немає власне ольвійсько-дніпровської бляхи. Але саме одиничність цієї форми в ананьїнській культурі і її наслідувальність вказують, що носії ананьїнської культури рідко, але бачили такі зразки в натурі. Значить, купці з області Ольвії проходили і в цей далекий край, але проходили, мабуть, рідко.

На Заході В. Томашек створив теорію про напрям геродотового шляху до Тариму і на Тибет. Її підхопили Е. Мейер і Міннз. У нас її поділяв С. М. Середонін. Загалом же і на Заході і у нас укріпилася гіпотеза, яка локалізує ісседонів на Уралі по р. Ісеті. З нею погоджується дуже багато учених, між іншими, і Р. Генніг.

Точна локалізація окремих племен за Геродотом, в тому числі і ар-гіппеїв і ісседонів, мабуть, назавжди лишиться трудною, як важко провести і точну лінію шляху. Але наведені вище приклади знаходження ольвійських люстер по Волзі і під Орськом — найкращий, на мій погляд — доказ реальності оповідання Геродота і того, що цей шлях безпосередніх зносин з Причорномор'ям ішов саме від Ольвії, перетинав Дон, повертав по Волзі на північ, проходив до південних відрогів Уралу аж до Орська

і там закінчувався. Цей шлях не був єдиним: від нього були відгалуження і на південь і на північ. Саме відгалуженням на південь по Дону і Волзі, гадаємо, пояснюються знахідки люстер на Північному Кавказі і на низзі Волги поблизу Астрахані. Другим відгалуженням на північ по Волзі і Камі був напрям в область ананьїнської культури, але цей шлях був далеко не такий уторований.

Розглянуті докази тільки почасти виявляють нам той крам, що його провозили сюди цим шляхом. Я не ставлю собі за мету виявити його ширше. Наміста вимагають розробки, інші речі невідомі. Усякі інші побудови будуть бездоказові. Не можна посылатися, як роблять Еберт і Генніг, на тканини з Ноін-Ули. Їх чорноморське походження доведене далеко недосить, а час їх далеко пізніший, ніж час Геродота.

Зате зіставлення літературних і археологічних даних дозволяє накреслити хронологічні дати функціонування цього торговельного шляху, який споконвіку йшов од Бузького лиману до Уралу і далі. Зносини цим шляхом помітні з раннього часу. Збіг деяких форм знаряддя і прикрас андронівської і зрубної культур, проникнення форм абашівських і зрубних посудин в область західноказахстанської андронівської культури, — все це дозволяє гадати, що металургічні джерела Приуралля вже в ту віддалену епоху обслуговували і широкі степи Причорномор'я і глухі ліси носіїв абашівської культури. Поширення сейменських списів від Бесарабії до далеких глибин Сибіру через південне Приуралля говорить про те саме. Греки одразу ж, як почали проникати на Чорне море, дізналися про цей шлях. У першій половині VII сторіччя Алкман знав ісседонів, слідом за ним, чи в VII, чи в VI сторіччі, до них пройшов Арістей з Проконнеса. Від VI сторіччя і від початку V ст. з кінцевих північно-східних пунктів цього шляху походять ольвійські люстра і зувеська бляха.

В половині V сторіччя Геродот чув про цей шлях від своїх ольвійських і скіфських співрозмовників. Але десь у IV сторіччі починаються нові факти. У цей час в руках боспорських царів зкупчилися величезні багатства від торгівлі хлібом. Здавалося б, що старий шлях повинен був перейти в їхні руки. Але цього немає. Навпаки, боспорські купці наводнюють своїм крамом теперішні українські степи. Розкішні ювелірні вироби Чортомлика і Солохи та інших царських скіфських могил, боспорські монети на скіфських городищах, наприклад, Кам'янки Запорізької області, потік пантикапейських товарів у Частих і Мастюгинських могилах Воронезької області красномовно свідчать про це.

Звернемось до степового Поволжя і Приуралля. Там з кінця V сторіччя панує місцева прохорівська культура. М. І. Ростовцев зв'язує цю культуру з Прикубанням, але в його арсеналі є тільки один меч з Буерової могили, золота обкладка піхов якого, дійсно, дуже близька до піхов меча Красногорського селища.

До цього можна додати ще один залізний меч із так званих мечів з серпуватим наверхом і прямим перехрестям, знайдений десь на Кубані, про який мене повідомив небіжчик О. А. Спіцин. Інші посилення Ростовцева належать або до більш ранніх часів (згадувані вище люстра і т. д.) або до чистої фантазії. Він картинно описує сармата прикаспійських степів епохи еллінізму, суцільно закованого в лускатий панцер і озброєного довгим списом... Та ба! В усіх, тепер численних, похованнях прохорівської сарматської культури немає ні одного наконечника списа, ні одної

панцерної лусочки. Сам же Ростовцев переконливо показав, що в цей час з Ірану йшло багато речей у прикаспійські степи.

Пізня Ахеменідська печатка з Покровської могили, елліністичні срібні блюда з Парфії в Прохорівці, величезні білі глазуровані намиста звідти ж, край бронзового блюда того ж типу, що і в Прохорівці, в урочищі Ак-джар з моїх розкопів 1930 р. — реальні докази цього імпорту. Незмінні ж сині намиста з білими вічками можуть походити звідки завгодно. Ще інший доказ перерви цього шляху в IV—III ст., коли й не повної, — це самотність форм прохорівської культури, особливо в зброї. З'являються довгі мечі з старими скіфськими навершками і перехрестями. Вони є у знахідках з Саратовської, Куйбишевської, Чкаловської областей, але їх немає в Причорномор'ї. Пізніше потоком поширюються кинджали й мечі з прямим перехрестям і серпуватим навершником. Але вони так і лишаються на прикаспійському ґрунті. Крім двох згаданих знахідок з Кубані, вони далі на південь і захід не посуваються.

Розкопи останніх двох десятиріч у Нижньому Поволжі, в Західному Казахстані, в Чкаловській області загальновідомі. В могилах цього часу чи то з II, чи то з I сторіччя до нашої ери починають з'являтися у дуже великій кількості речі причорноморського виробництва. З I сторіччя нашої ери вони стають численними, і до V сторіччя їх можна простежити до Кара-Агачської знахідки під Акмолінськом. Римські ж монети часів Адріана знайдені нещодавно в Манчжурії. Отже, геродотів торговельний шлях до ісседонів проіснував до IV сторіччя, а далі десь коло початку нашої ери чи перервався зовсім, чи перестав грати серйозну роль.

B. GRAKOV

RELATIONS COMMERCIALES ENTRE OLBIA ET LES REGIONS DU VOLGA ET DE L'OURAL

L'auteur suppose, que malgré ses récits phantastiques et embrouillés, Hérodote décrit la vraie voie continentale de commerce, par laquelle les marchands scythes faisaient parvenir leurs marchandises dans la région de la Mer Noire. Les gens, qui donnaient des renseignements à Hérodote connaissaient bien cette voie, les contrées et les peuples qui les habitaient.

L'existence de cette voie est prouvée, et, selon l'auteur, l'une des preuves en est la coïncidence du nombre des peuples qui habitaient le territoire le long de cette voie et ne possédaient pas la langue scythe, et du nombre de sept interprètes, indispensables pour les mettre en communication. Le lien entre la culture scythique et les cultures des régions du Volga, de l'Oural et de la Sibérie, qui se révèle par la similitude des armes et des décorations de style animal, est le résultat des relations actives commerciales entre ces contrées. Ce lien confirme la réalité de la voie d'Hérodote.

L'auteur cherche à éclaircir le rôle d'Olbia dans ce commerce. Ce qu'Hérodote commence sa description de la voie commerciale par cette

ville, ce que les habitants d'Olbia connaissaient bien cette voie et que les objets y trouvés provenaient d'Olbia, — tout cela révèle son rôle actif dans ces relations commerciales. Les trouvailles archéologiques permettent d'établir jusqu'à quel point et dans quels pays mène cette route.

Les spécimens les plus caractéristiques parmi les objets trouvés sont des miroirs en bronze dont les manches se terminent par la figure d'une panthère ou d'une tête de mouton et qui sont, sans aucun doute, des produits des ateliers d'Olbia du VI—V ss. Ceux qu'on a trouvés sur le territoire d'Ukraine, en Hongrie dans les régions du Volga et de l'Oural révèlent leur provenance d'Olbia.

Un autre spécimen — une plaque en bronze pour une ceinture en forme de croix, aux branches décorées de têtes d'aigles ou de panthères enroulées. Ces plaques ne sont pas fabriquées en Grèce, il y a des raisons de supposer qu'elles proviennent de la région d'Olbia. On a trouvé une plaque similaire dans le cimetière de Zujev (la culture d'Ananino), ce qui prouve, que les marchands d'Olbia arrivaient jusqu'ici.

Or, cette voie commerciale partait d'Olbia, traversait le Don, allait le long du Volga au nord jusqu'à l'Oural et aboutissait à Orsk. Cette voie bifurquait: une route menait au sud par le Don et le Volga, l'autre remontait le Volga et la Kama, allait au nord dans la région de la culture d'Ananino. Les miroirs provenant d'Olbia et la plaque de Zujev confirment ce fait.

Les relations par cette voie commencèrent encore dans le premier temps de la culture dite „culture de tombes à charpente“ — ce que témoignent les monuments archéologiques. Au VII et VI ss. les grecs connaissaient déjà cette route. On la connaissait bien du temps d'Hérodote. Depuis le IV s. nous voyons des changements. Dans les steppes de l'Ukraine dominant des produits d'industrie du Bosphore, dans les régions du Volga, de l'Oural se développe la culture locale ou la culture de Prochorovo. Cela prouve, que le voie d'Hérodote existait jusqu'au IV s. Depuis ce temps elle cessa de jouer un rôle important ou bien fut tout à fait abandonnée.